

ԳՐԻԳՈՐ ԱՐԺՐՈՒՆԻ

(1845—1892)



րիգոր Արծրունու պապը՝ Գևորգ աղա Երանյան Արծրունի բուն վանեցի էր։ Ժառանգական կալվածների պատճառով Օսմանյան կառավարության կողմից հայաժանքի անթարկվելով՝ սպառնացող մահվան վտանգից ազատվելու համար փախուստ է տալիս Թիֆլիս՝ անցյալ դարի սկիզբները՝ 1819 թվականին։ Նա ներկայացնում է ռուսաց կառավարության մի տոհմագրություն, որով ցույց է տալիս, թե իր ցեղը Վասպուրականի հին Արծրունիների սերնդից էր, և սրանով ստանում է ժառանգական ազնվականություն ռուսաց Ալեքսանդր Ա կայսրից։

Գևորգ Արծրունին իր ընդունակությանց և իր պատկառելի հարստության շնորհիվ խոշոր ազդեցություն ձեռք բերավ մեծոք Թիֆլիսում և Թիֆլիսի հայ հասարակության փառքը դարձավ։ Նա ներսես Աշտարակեցու մոտիկ բարեկամն ու աջակիցն էր. նա հիմնեց Թիֆլիսի մեջ առաջին հայ տպարանը, որի տառերը անձամբ բերավ Ամստերդամից։ Նա վաճառական էր, միևնույն ժամանակ գրականության հետամուտ և մինչև իր մահը նորակերտ ներսիսյան դպրոցի պահապան սյունն եղավ։

Իր որդին Երեմիա մտավ զինվորական ասպարեզը և հասավ զորապետության աստիճանին։ Նա հայտնի էր իր անաչառ բնավորությամբ, միևնույն ժամանակ խոբիտ և բռնավորական վարմունքով, որի պատճառով և հասարակությունից սիրված չէր։

Երեմիայի որդին է Գրիգոր Արծրունին, որ ծնվել է 1845 թվականին Մոսկվայում։ Իրեն ազնվական ընտանիքի զավակ՝ նա շրջապատված էր ընտանեկան ուսուցիչներով և վարժուհիներով, որոնք գիմնազիկների ընտրելագույններն էին։ Մանկության ժամանակ նա հայերեն երբեք չգիտեր և խոսում էր ռու-

սերեն ու ֆրանսերեն։ Դեռ տասը տարեկան էր Գրիգորը, երբ մայրը վախճանվելով, հայրն իր ընտանիքը Մոսկվայից փոխադրեց Գերմանիա, ուր մի տարի մնալուց հետո դարձավ Թիֆլիս 1858 թվականին։ Հաստատվելով Թիֆլիսում, Գրիգորը իր եղբոր Անդրեասի հետ առաջին անգամ սովորել սկսեց կրոն և հայերեն, առաջնորդությամբ Գրիգոր քահանա Տեր-Բարսեղյանի և հետո Պետրոս Սիմեոնյանցի, որ «Մեղու Հայաստանի» լրագրի խմբագիրն էր։ Հորը խիստ բնավորությունը և որդիների հետ պաշտոնական հարաբերությունը, ռուս ուսուցիչների տված կրթությունը, մայրական խնամքների բացակայությունը, վերջապես ընտանեկան բոլորովին փակված կյանքը Գրիգորի մեջ մանուկ հասակից աճեցրին արհամարհանք դեպի ուրիշները, հեզակական վերաբերմունք և ծաղր դեպի հայերն ու հայերենը, որ ավելի շեշտվեց ռուսական գիմնազիայում։

1863 թվականին Գրիգորն ավարտեց ռուսական գիմնազիան և նույն տարին մտավ Մոսկվայի համալսարանի բնագիտական բաժինը. մի տարի հետո փոխադրվեց Պետերբուրգ՝ համալսարանի նույն բաժնում շարունակելու համար։

Նույն ժամանակները ռուսաց բարենորոգչական ու ազատական շարժումների արձագանքն սկսել էր մտնել նաև հայոց մեջ. Դորպատի, Մոսկվայի և Պետերբուրգի հայ ուսանողները կազմում էին ժողովներ, ապրում էին հայկական կյանքով, աշխատում էին գրքեր հրատարակել և առհասարակ հայ ժողովրդի լուսավորության զարկ տալ։ Արծրունին Մոսկվայում եղած ժամանակ ուղղակի ծաղրում էր հայ ուսանողների ժողովը և ամենևին մասնակցություն չունեցավ նրա հետ։ Նա Պետերբուրգում էլ նույն ձևը շա-

րունակեց. բայց կրթական հոսանքը ուժեղ լինելով՝ Գրիգորին էլ տարվեց այդ հոսանքով և 1865 թվականին տպեց իր անդրանիկ հոդվածը «Մեղու»-ի մեջ, «Բնական գիտությունների նշանակությունը դաստիարակության մեջ» խորագրով, Հոդվածի գլխին դրված էր Գյոթեի այս նշանավոր խոսքը. «Գուշես կարող մի մեծ բան շինել, և ահա սկսում ես փոքր բանից»:

Զգիմանալով հյուսիսային ցուրտ կլիմային՝ Արծրունին սաստիկ հիվանդացավ նույն ձմեռը. բժիշկներն ասում էին, թե հազիվ երկու ամսվա կյանք ունի. նրանց խորհրդով նա անցավ Հարավային Ֆրանսիայի Նիցցա քաղաքը, ուր մի տարի մնալուց հետո բոլորովին կազդուրվելով դարձավ Զվիցերիա: Այստեղ Ցյուրիխի և Ժնևի համալսարաններում սովորում էր գլխավորապես քաղաքական տնտեսագիտություն: Այնուհետև անցավ Գերմանիա և մտավ Հայդելբերգի համալսարանի փիլիսոփայական բաժինը, ուր սովորում էր քաղաքատնտեսության պատմություն և հասարակական գիտություններ, ինչպես և քնագիտություն: Երկու տարի հետո ավարտեց՝ ստանալով փիլիսոփայության դոկտորի աստիճան (1869 թ.): Այստեղից նա անցավ Փարիզ և հետո Վիեննա, ուր թե՛ հայ միաբանությունից հայերենի դասեր էր առնում և թե՛ համալսարանում լսում էր քաղաքատնտեսություն: Վիեննայից գնաց Վենետիկ՝ Միլիտարյանների մոտ հայերենը շարունակելու համար և մի քանի ամիս մնալուց հետո՝ դարձյալ Հայդելբերգ գալով՝ վերջապես 1870 թվականին դարձավ Թիֆլիս:

Եվրոպան, մանավանդ գերմանական կրթությունը, մեծ ազդեցություն ունեցավ Արծրունու վրա. արդեն Պետերբուրգում եղած ժամանակից Արծրունին սկսել էր հետևել ուսանց գրական հասարակական այն նոր շարժման, որի գլուղը կանգնել էր երիտասարդ ուսա գրող Պիսարևի: Պիսարևը, որի գրվածները հափշտակությամբ կարդում էր ամբողջ կրթված Ռուսաստանը, ռեալիստ ուղղության էր հետևում և իր իսկական ոգին օգտակարապաշտությունն (utilitarisme) էր. նա քարոզում էր անհատի կատարյալ ազատագրությունն ու զարգացումը դրական գիտությունների միջոցով. նա հրավիրում էր բրդողներին՝ ժողովրդականացնել պատմական և բնական գիտությունները և ինչ որ դրական կյանքի տեսլականից որևէ օգուտ չունեն, համարում էր բոլորովին ավելորդ բան: Արծրունին հետևելով այս շարժմանը, յուրացնելով Պիսարևի գաղափարները, հրապարակ է իջնում և նույնիսկ իր մի քանի հոդվածներում ցույց է տալիս լիակատար հետևողություն Պիսարևի հոդվածներին: Եվ

որպական կյանքը ավելի է շեշտում Արծրունու դրական և օգտակարապաշտ ուղղություն: Ավելացնենք և այն, որ այստեղ՝ ազգայնական գաղափարների ընդհարման մեջ, զորանում է նաև Արծրունու ազգայնական ոգին և այնուհետև նա իր գործունեությունը ամեն կողմից դարձնում է դեպի իր Ազգը, դեպի հայ հասարակությունը: Եվ այն օտարասեր, դեպի հայն ու հայերենը արհամարհանքով նայող Գրիգորի տեղ, մենք այժմ տեսնում ենք եռանդուն երիտասարդ Արծրունուն, որ ամենից ավելի հետաքրքրվում է հայի ներկա ու անցյալի կյանքով, ուսումնասիրում է հայոց պատմությունը, հին մատենագրությունը՝ սովորում է գրաբար լեզուն Վենետիկի և Վիեննայի միաբանների մոտ՝ իր ուսումնասիրությանը համար ավելի ամուր կովաններ ձեռք բերելու նպատակով:

Եվրոպայում եղած ժամանակ Արծրունին շարունակ թղթակցել է «Մեղու» և «Հայկական աշխարհ» թերթերին՝ առանց խտրություն զնելու սրանց մեջ, թեև այս երկուսը իրար հակառակ ուղղության թերթեր էին: Մինչև «Մշակ» թերթը հիմնելը (1865—1871 թ. թ.) նա գրել է 46 հոդված, որոնք վերջում հավաքվելով հրատարակվեցին մի հատորի մեջ «Գրիգոր Արծրունու աշխատություններ» անունով (Թիֆլիս, 1904 թ., 406 էջ):

Արծրունու հոդվածները պարունակում էին շատ օգտակար մտքեր, որոնք բոլորովին նոր լինելով հայ ժողովրդի համար՝ առանձին հետաքրքրություն էին զարթեցնում և կամաց-կամաց տարածում Արծրունու անունը, ինչպես՝ աղջկանց դաստիարակություն, ժողովրդի մեջ գիտություն մտցնելու համար ընկերություններ, լեզվի նորոգություն, ազգային գրադարաններ, արդյունագործության զարգացումը Կովկասում, կանանց ազատագրություն, ժողովրդական թատրոններ, ազգային լրագրություն, մտքի և մամուլի ազատություն, վերջապես եվրոպական նոր շարժումների և ազատամիտ սկզբունքների նկարագրությունը: Բայց սրանց հակառակ Արծրունին երբեմն հայտնում էր նաև շատ տարօրինակ մտքեր, ինչպես օրինակ՝ «Գրականություն չկա» և «Իդեալիստներ» հոդվածները, որոնցով պնդում է, թե հայերեն սովորել հարկավոր չէ:

«Վերադառնալով Եվրոպայից՝ այդ ուսյալ, իր հոդվածներով արդեն հայտնի դարձած երիտասարդի առջև բացվում է գործունեության լայն ասպարեզ: Բնությունը տվել էր նրան աշխույժ, տպավորվող բնավորություն. նրա սուր հայացքից չէին խուսափում հասարակական հարցերը: Կրթությունը դարձրեց նրան առաջադեմ, համարձակ, հեղափոխիչ գաղափարների համոզված գինվոր: Եվ նա

դուրս եկավ մեր մեջ: Ոչինչ չկարողացավ արգելք դառնալ նրա առջև. ոչ մանկութունից ստացած օտար կրթությունը, ոչ մայրենի լեզվին խորթ լինելը, ոչ փակված կյանքը հայրենի տան մեջ և ապա երկար բացակայությունը Հայրենիքից:

Թիֆլիսում առաջին անգամ մտնում է դպրոցական աշխարհը և ստանձնում է Գալիանյան և Մարիամյան օրիորդաց դպրոցների տեսչի պաշտոնակատարի պաշտոնը. ևական այդ տեղ քիչ է մնում. մանկավարժությունը չի հրապուրում նրան. այլ նա գրավվում է գրականության գաղափարով: Հայրը առաջարկում է նրան զանազան արթունական պաշտոններ, բայց որդին խիստ դժմադրելով հորը մերժում է ամեն ինչ, և հակառակ զորապետի ընդդիմադրությանց, որոշում է նվիրվել լրագրական ասպարեզին: Վերջապես 1872 թվականին հիմնում է նա իր «Մշակ» լրագիրը: Հիմնելով «Մշակ»-ը՝ Արծրունին նպատակ ուներ տարածել հայոց մեջ եվրոպական քաղաքակրթության այն սկզբունքները, որոնցով սնվել էր ինքը:

Երբ Արծրունին սկսեց իր թերթի հրատարակությունը, ոչ մի հայ լրագիր գոյություն չուներ Կովկասում. մինչև այն ժամանակ գոյություն ունեցող թերթերը, ինչպես «Կոռնկ», «Գարուն», «Հայկական աշխարհ» անհաջողության էին մատնվել և մեկը մյուսի ետևից դադարել էին: Մնում էր միայն «Մեղու Հայաստանի»-ն, որ հազիվ կարողանում էր իր գոյությունը պահպանել բաժանորդների շափազանց սակավության պատճառով: Ուստի և Արծրունու համարձակությունը ընդհանուր զարմանք պատճառեց:

Բայց Արծրունին ուրիշ կերպով էր ըմբռնում լրագրի նշանակությունը. լրագիրը պետք է լիներ ժողովրդի համար և պետք է տոկար զրկանքների, մինչև որ ժողովրդը ընթերցանության վարժվելով ապրեցներ թերթը:

Կանոնավոր, իսկական նշանակությամբ թերթ ունենալու համար Արծրունին նաև կազմակերպեց խմբագրական ժողով, որը առաջին նորությունն էր հայոց մեջ: Բայց այսպիսի մի մարմին կազմելու համար հարկավոր էին մեծ ուժեր, իսկ Թիֆլիսը զուրկ էր այդպիսի ուժերից: Արծրունին որքան կարողացավ իր գլխին հավաքեց այդ անփորձ, երբեմն անուշ, բայց ազատ գաղափարների տեր, առաջադիմական ոգով տոգորված երիտասարդներին, և ինքը ուղղիչ հանդիսանալով նրանց, ձևակերպեց «Մշակ»-ի խմբագրական կազմը:

Թերթի առաջին համարը լույս տեսավ 1872 թվականի հունվարի 1-ին: Երբ Մշակը հրատարակվել սկսեց, նա միայն 50 բա-

ժանորդ ուներ, բայց հազիվ տարին անցավ և բաժանորդների թիվը հասավ 500-ի:

«Մշակ»-ը իր երկար գոյության ընթացքում մինչև Արծրունու մահը եղավ հայոց գլխավոր լրագիրը. դեմ էր խոսում բոլոր այն հին սկզբունքներին, որոնք շլատում էին Ազգի առաջադիմական ուժերը և հակառակ կանգնում եվրոպական նոր քաղաքակրթության տարածվելուն հայոց մեջ: Եվրոպական կյանքի ամեն ազատամիտ սկզբունք, որ պետք է բարձրացներ մեզ և հավասարեցներ կրթված ազգերին՝ ընդունում էր Արծրունին: Նա հենց առաջին տարվանից հարվածել սկսեց հայ կրթված երիտասարդությանը, որ զվարճության և անձնական հաճույքի անձնատուր, անտարբեր էր մնում դեպի ազգային առաջադիմությունը, հին սերնդին, որ նախապաշարմունքներով տոգորված՝ չէր ուզում բնավ շարժվել իր մեռյալ ճահճային դրությունից:

«Մշակ»-ի առաջադիմական ու ազատամետական սկզբունքներն այսպես կարելի է համառոտել. — Ազգային հարցի մեջ նա քարոզում էր կրոնական անխտրականություն. կրոն և ազգություն տարբեր բաներ են. հայությունը հավասարապես պատկանում է և՛ լուսավորչականին, և՛ կաթոլիկին, և՛ բողոքականին: Ազգության հիմքը կրոնը չէ, այլ մայրենի լեզուն. այս պատճառով Արծրունին անխախտորեն կռվում էր այն հայերի դեմ, որոնք մայրենի լեզուն մոռացած, անփուլթ էին նրա գործածության ու վերակենդանության մասին: Մայրենի լեզուն Արծրունու համար առաջին կենսական նշանակություն ուներ և հայության հոգին հիմնում էր հենց հայ լեզվի վրա:

Եկեղեցական հարցերի մեջ Արծրունին հակառակ էր կրոնավորների անջատման և առանձին իշխանավոր դասակարգ կազմելուն: Նա քարոզում էր վերադարձ դեպի Լուսավորչի ժամանակը, ուր հոգևորականությունը ժողովրդական բնավորություն էր կրում. մեզ հարկավոր են այնպիսի քահանաներ, որոնք իրենց կրթությամբ ավելի քարձր կանգնած լինեն իրենց ժողովրդից և առաջնորդեն նրան դեպի լույսը. այս պատճառով Արծրունին անդադար խոսում էր քահանաների կրթության հարցի առթիվ: Նա պահանջում էր նույնպես, որ Եկեղեցուց վերացվի գրաբարը, որից ժողովրդը ոչինչ չի հասկանում, ուստի հարկավոր է աշխարհաբարի թարգմանել մեր բոլոր եկեղեցական գրքերը: Սրա կարևորությունը գործնականապես ապացուցելու համար Արծրունին նույնիսկ «Մշակ»-ի մեջ Ս. Գրքից կտորներ թարգմանելով հրատարակեց: Արծրունին պահանջում էր նույնպես վարչական փոփոխություններ մեր Եկեղե-

ցում, ամուսնական հարցի կանոնավորություն, հաստատուն օրենսդրություն, հասարակության վերահսկողությունը եկեղեցական գործերի մեջ և այլն:

Բայց այս չի նշանակում, թե Արծրունին անտարբեր էր դեպի եկեղեցին. ընդհակառակը, նա միշտ գովաբանել է քրիստոնեական կրոնի բարձրությունն ու սրբությունը, նա միշտ բարոզել է կրթված հոգևորականների պետքը, կաթողիկոսական ընտրությանը ժամանակ ահեղ պատերազմ է մղել իր հակառակորդների դեմ՝ առաջարկելու համար մի այնպիսի անձի՝ որ չլինեիր հնադարյան, այլ կողմնակից նոր առաջադիմական ուղղության:

Առտունին ու տնտեսական հարցերի մեջ Արծրունին պահանջում է հիմնական փոփոխություն. մեր մեջ գյուղատնտեսություն չկա, երկրագործությունը գտնվում է խիստ նահապետական դրություն մեջ, անտառների մշակության մասին հոգ տանող չկա. ասում ենք, թե հայր վաճառական ժողովուրդ է, բայց ընդհակառակը հայր բնավ վաճառական չէ, այլ օտար վաճառականության միջնորդ, և այս միջնորդություն էլ պիտի խլվի նրա ձեռքից, և թե մեր երկրում ճանապարհները կանոնավորվեն և հաղորդակցական դրություններ ստեղծվեն. այն ժամանակ կսկսի հայ վաճառականությունը, երբ գործարաններ կբացվեն և արդյունագործությունը կսկսի մեր մեջ:

Դպրոցական հարցը և եվրոպական կրթության պահանջը հատուկ ուշադրության առարկա են դարձել «Մշակ»-ում: Արծրունին մասնավորապես դեմ էր խոսում հայ կնոջ տղաված կիսատ եվրոպական կրթության, որով հայ կինը ո՛չ միայն չի կրթվում, այլև հեռանում է հայությունից: Հայ կինը հին ժամանակ ընտանիքի պահապանը և հայկական ավանդությանը պաշտպանն էր. այժմ եվրոպական այդ կիսատ կրթության պատճառով նա դարձավ մեր ընտանիքի մեջ բոլորովին հակառակ դեր կատարող մի ուժ:

Արծրունին կողմնակից էր կանանց ազատագրության: Կինը առհասարակ համարվում է մի թույլ էակ, որ կարող չի ապրել առանց տղամարդու հովանավորության, հայրը կամ եղբայրը և կամ ամուսինը պիտի հսկի միշտ նրա վրա. ապա թե ոչ անկումը անխուսափելի է: Արծրունին պահանջում է, որ վերանա այն խնամակալությունը. կինն էլ ազատ լինի ինքնագլուխ գործելու, կատարելու այն բոլորը, ինչ որ տղամարդու առանձնաշնորհն է, ազգային և հասարակական գործերին մասնակցելու: Սրա համար նախ հարկավոր է աղջկանց էլ տալ նույն ուսումը ինչ որ տղամարդկանց, այն է՝ տարրականից սկսած

մինչև բարձրագույնը: Բայց կանանց ազատագրության հիմնական սկզբունքը նա գրտնում է աշխատանքը, ի՛նչ ձևի և որակի տակ էլ լինի նա. կինն աշխատանքով պիտի ստեղծի իրեն համար անկախ դիրք և այնուհետև զգալով իրեն ազատ՝ ազատորեն պիտի սիրի, ազատորեն պիտի ապրի, ազատորեն պիտի մտնի մարդկության բոլոր ասպարեզները: Ահա ա՛յս պատճառով Արծրունին պահանջում է, որ աղջկանց դպրոցներում բացի ուսումից՝ անպատճառ սովորեցնեն նաև զանազան արհեստներ: Արծրունու այս բոլոր հոգվածները, որ պատկանում են կանանց հարցին, իր մահվանից հետո հավաքվելով հրատարակվել են առանձին հատորով («Մշակ» և հայ կինը», Թիֆլիս, 1912 թ.):

Արծրունին քարոզում էր նաև կովկասյան տարբեր աղգների մեջ համերաշխության սկզբունքը, նպատակ ունենալով ընդհանուր Հայրենիքի առաջադիմությունը. ինքն առաջին անգամ քարոզելով այս հարցը, կարողացավ մերձեցնում առաջ բերել վրացի և թուրք երիտասարդության հետ:

Արտաքին տեսությանց մեջ Արծրունին ուշադրություն էր դարձնում արևմտահայոց և պարսկահայոց վրա, մանավանդ վերջինների, որ մանրամասն և բազմակողմանի կերպով ներկայացրել է: Արևմտահայերի մասին Արծրունին ունեցավ միշտ վատ կարծիք. հատկապես խոսելով Կոստանդնուպոլսի հայության մասին, նա ասում էր, որ նրանք գործի մարդիկ չեն, միայն խոսել գիտեն: Նա նույնիսկ հակառակորդ էր Կոստանդնուպոլսից բերված դերասաններին, հայտնի Աղամյանին և Միրանուշին, որովհետև սրանք Կոստանդնուպոլսից էին: Եվ այս թյուր, անտեղի կարծիքը երկար թագավորեց և հազիվ հետագա շարժումների միջոցին սկսեց հանգել: Այս տեսակետից կարող ենք ասել, թե «Մշակ»-ը կատարեց մի բոլորովին բացասական դեր՝ հեղինակ լինելով այս եղբայրադավատության:

Իսկ արտասահմանյան կյանքի այնպիսի կարևոր երևույթները, որոնք նշանակություն ունեին և մեր Ազգի համար, ինչպես բանվորական շարժումները, կանանց քաղաքական իրավունքներ տալու հարցը, կրթական դրությունները և այլն չէին կարող աննկատելի անցնել «Մշակ»-ում:

Տարակույս չկա, թե այս բոլոր ազատամիտ սկզբունքները չէին կարող մի անգամից ընդունելի դառնալ հասարակության կողմից. «Մշակ»-ի դեմ դուրս եկավ հակառակորդների ահագին մեծամասնություն, «Մշակ»-ի հետևորդների փոքրիկ խմբակը, որ սակայն հետզհետե ստվարանում էր,

կուլում էր այդ մեծամասնության դեմ. հայոց գրական մեծույն կյանքի մեջ շարժումն սկսվեց. «Մշակ»-ի համակիրները, որոնք այժմ արդեն հազարավորների հասնելով կազմում էին «Մշակական»-ների մեծ կուսակցությունը, իբրև հակառակամարտ ունեցան իրենց դեմ պահպանողականների խոշոր կուսակցությունը, որ խմբվեց նախ «Մեղու Հայաստանի» թերթի շուրջը և կոչվեց «Մեղուական». իսկ «Մեղու»-ից հետո կազմվեցին երկու ուրիշ մեծ կուսակցություններ, որոնք խմբվեցին «Արձազանք» և «Նոր դար» թերթերի շուրջը և կոչվեցին «Արձազանքյան» և «Նոր-դարական»: 1890-ական թվականներին կոմկարս վարակված էր այս ահեղ կուսակցություններով, մանավանդ երկուսով («Մշակ» և «Նոր-դար»), որոնց գործունեությունը երևում էր մեր ամեն մի ասպարեզում և կարելի չէր մի քաջ անել առանց ընդհարվելու այս երկուսից մեկին ու մեկին. բայց Արծրունու մահից հետո, երբ մանավանդ նորանոր թերթեր սկսեցին երևան գալ, կուսակցության ուժեղ թափը հանգել սկսեց և կարող ենք ասել, թե նորագույն շարժումների առաջ նա բոլորովին մոռացվեց:

1875—1878 թվականներին բացվեց բալկանյան ազգերի պատասմբությունը. Բոսնիան, Հերցեգովինան ու Բուլղարիան ապստամբեցին: Արծրունին հրապարակեց եկավ «Մշակ»-ում իր կրակոտ առաջնորդողներով. նա պահանջում էր, որ ազգերի ազատության այս ամենահարմար ռոպեին հայն էլ շարժվեր. նա պաշտպանում էր այն միտքը, թե հայոց փրկությունը միայն ռուսաց ձեռքով կարելի է, և հայոց համար ամենալավ դրությունը կստեղծվի այն ժամանակ միայն, երբ Հայաստանը ամբողջովին ռուսաց ձեռքը կանցնի:

1878 թվականից սկսած «Մշակ»-ը դարձավ ամենօրյա թերթ:

Անկարելի է մի առ մի հիշել Արծրունու գործունեությունը, մինչև իսկ համառոտ կերպով, որովհետև հրապարակախոսական ամեն մի հոդված որոշ աստիճանի գործունեություն է և այս գործունեությանց ամփոփումը միայն կարելի է մատնանիշ անել:

Զպետք է կարծել, թե Արծրունին միայն գրական գործունեություն ունեցավ. նա մտավ նաև գործնական կյանքի մեջ՝ որչափ պայմաններ և իր կուսակցության ուժերը թույլ կտային: 1872 թվականին Ներսիսյան դպրոցի հոգաբարձության պայմանագրով լրացած լինելով՝ նոր ընտրության համար Արծրունին ընտրողական պայքար հայտարարեց և իր կուսակցությամբ մտնելով այդ պայքարի մեջ, հաջողվեց իր համախոհներով ընտրվել հոգաբարձու. 1875 թվակա-

նին Թիֆլիսի քաղաքային դռմայի ձայնավոր ընտրվեց և այդ պաշտոնը վարեց մինչև 1887 թվականը: Ռուսաց Ալեքսանդր Բ կայսեր սպանությունից հետո, երբ ռուս քաղաքականությունը փոխվելով՝ նախկին կայսերական շարժման տեղ հայատյաց բամբակներն սկսեցին փչել, Արծրունին ևս սկսեց հետզհետե սանձել իր լեզուն, ամփոփել իր սահմանները և մոռացության տալով հայկական ընդհանուր հարցերը՝ տեղական մասնավոր խնդիրներով զբաղվել: 1883 թվականը «Մշակ»-ի ամենաթույլ տարին է. Արծրունին զբաղված լինելով իր կալվածական վեճերով՝ հարկավոր ուշադրությունը չկարողացավ դարձնել իր թերթին և նա օրեցօր ընկնում էր: Անձնական գործերի վրա ավելացավ և լրագրի գոյության սպառնացող մի հանգամանք. Արծրունին կասկածի տակ ընկավ կառավարության առաջ, խմբագրության մեջ տեղի ունեցավ խուզարկություն. «Մշակ»-ը առժամանակյա կերպով դադարեց, այնուհետև սկսեց շաբաթական երեք անգամ երևալ, վերջապես շատ անկանոն կերպով էր հրատարակվում: Կալվածական վեճերի արդյունքը շատ ծախսորդ եղավ Արծրունու համար. իր ամբողջ հայրական ժառանգությունից, ահագին կալվածներից, շենքերից ու խանութներից զրկվելով նա ընկավ հետին կարոտության մեջ և այս պատճառով ստիպվեց փակել թերթը 1889 հուլիսի 11-ին և իր կնոջ հետ հեռանալ Զվիցերիա՝ հանգստանալու համար: Այս միջոցին «Մշակ»-ը հանձնել էր նա Բաֆֆուն և հույս ուներ ապրել նրա եկամուտով. բայց տերությունը նոր խմբագիր չէր ընդունում. Արծրունին հազիվ մի տարի մնաց Զվիցերիայում և թերթի իրավունքը չկորցնելու համար նորից Թիֆլիս եկավ. սակայն այս անգամ տերությունը իրեն էլ չէր ճանաչում իբր խմբագիր «Մշակ»-ի, առարկելով, թե մի տարվա դադարով հրատարակության իրավունքից զրկված է թերթը: Արծրունին ստիպվեց բողոքել Պետերբուրգ և նորից իրավունք ստանալով՝ 1885 թվականի հոկտեմբերի 27-ից լույս ընծայվեց նոր համարը: Այս նոր շրջանում սկսեց նա «Մի տարի Շվիցարիայում» վերնագրով հոդվածների շարքը, որի մեջ տալիս էր զվիցերիական կյանքի մանրամասն նկարագրությունը:

1889 թվականի ամռան, Փարիզի համաշխարհային ցուցահանդեսի ժամանակ, բացվեց նաև «Գրողների միջազգային կոնգրեսը». Արծրունին հրավիրված լինելով նույն ժողովին՝ կարգաց ֆրանսերեն լեզվով մի տեսություն հայոց մտավոր շարժման և քաղաքակրթական ձգտումների մասին, որ և

հրատարակվեց նույն ժողովի հավաքածուում: Փարիզում եղած ժամանակ նա հրատարակում էր «Մշակ»-ում «Փարիզից» և «Տպավորություններ» վերնագրով հոդվածների երկար շարքը, որոնց մեջ նկարագրում էր ֆրանսիական ժողովրդի բարքն ու բնավորությունը:

1890 թվականին վերջացավ Արծրունու գրական գործունեության 25-ամյակը. «Տարազ» թերթի խմբագրությունը նախաձեռնող հանդիսանալով, կազմակերպեց մի մասնախումբ՝ տոնելու համար Արծրունու հոբելյանը: Հոբելյանը տեղի ունեցավ մայիսի 6-ին և տոնվեց շատ մեծ հանդեսով: Հազարավոր ժողովուրդ մասնակցեց այդ հոբելյանին՝ գործնականապես ցույց տալով իր հարգանքը դեպի այդ մեծ խմբագիրը:

1892 թվականը Արծրունու ամենատեղի, ամենագործունյա տարին է. այդ թվականին ծագեց կաթողիկոսական հարցը. Արծրունին ամբողջ ուժով նվիրվեց այդ հարցին. իր կրակոտ առաջնորդողներով և իր կուսակցության եռանդուն գործունեությամբ նա պաշտպանում էր Հայրիկի թեկնածությունը՝ մերժելով Ալեքսանին, որ հակառակ կուսակցության թեկնածուն էր և Հայրապետական Աթոռի ընտրելին: Արծրունուն հաջողվեց ընտրվել պատգամավոր: Ս. Էջմիածնի ընտրական պայքարների մեջ կարելի եղավ վերջապես դեն շարժել Ալեքսանին և Հայրիկը միաձայն ընտրվեց Ամենայն Հայոց Հայրապետ:

Արծրունին Էջմիածնից վերադարձավ Թիֆլիս. ժողովրդական մի մեծ աղետ կանչում էր նրան. խոլերան էր դա, որի դեմ պետք էր կռվել՝ տգետ ժողովրդի մեջ տարածելով առողջապահական-բժշկական կարևոր միջոցները: Արծրունու վերջին կռիվն էր սա. և նա երկար չապրեց այնուհետև. հիվանդանալով թոքերի բորբոքումից՝ վախճանվեց նա 1892 թվականի դեկտեմբերի 19-ին՝ 48 տարեկան գործունյա հասակում: Թաղումը տեղի ունեցավ նույն ամսի 27-ին չտեսնված շքեղությամբ և ժողովրդական ցույց դարձավ. 40—50 հազար անձ հուղարկավոր էր դադաղին: Յոթը դիակառքեր ծանրաբեռնված էին պսակներով, որոնց թիվը 300-ի էր հասնում. ցավակցական հեռագրերի թիվը 400-ից ավելի էր. նա թաղվեց Թիֆլիսում, Խոջեվանքի գերեզմանոցում. գերեզմանի վրա կանգնեցրին մի պարզ և հասարակ ժայռ՝ ցույց տալու համար նրա պարզ ու անվեհեր բնավորությունը:

Բացի հրապարակախոսականներից Արծրունին ունի և ֆելիետոններ, դասախոսություններ, վեպիկներ և մի վեպ «Էվելինա»

անունով: 1873 թվականից Արծրունին սկսեց գրել իր երգիծական ֆելիետոնները, որոնք ստորագրում էր «Ասիացի» ծածկանունով: Այս ճյուղի մեջ նա ցույց տվեց մեծ առաջադիմություն և երգիծաբանական շնորհ: Ասիացու ֆելիետոնները, որոնք մոտ 20 տարի զարգարեցին «Մշակ»-ի էջերը, մեր հասարակական կյանքի հայելին են. յուրաքանչյուր փոքրիշատե աչքի ընկնող հասարակական հարց արձագանք է գտել այդ տեղ. բայց այդ երկար ժամանակի մեջ Ասիացին երբեք չի ստորացրել իրեն՝ դիմելով ուսմիկ սրախոսությունների և անմիտ կատակների:

Ժողովրդական դասախոսություններից առաջինը տվեց Արծրունին 1875 թվականի նոյեմբերի 16-ին. սա հայերեն լեզվով առաջին դասախոսությունն էր Կովկասում և նրա նյութն էր միօրյա մարդահամարը. դասախոսությունը կրկնվեց Հավաքարում: Սրանից դուրս ուրիշ մի քանի դասախոսություններ էլ ունեցավ Արծրունին, որոնցից հիշենք «Մայրենի լեզուն և նրա նշանակությունը դպրոցում»՝ կարդացված ռուսացական ժողովում 1882 թվականին, ուր հետևելով Կարլ Յոխտին, պաշտպանում է այն կարծիքը, թե մայրենի լեզուն ֆիզիոլոգիական պահանջ է ամեն մի ազգի համար՝ իբրև ստեղծագործող ինքնուրույնության գործիք: Նշանավոր է «Թուրքաց հայերի տնտեսական դրությունը» դասախոսությունը, որը տեղի ունեցավ Թիֆլիսում 1879 թվականին երկու անգամ և հետո «Մշակ»-ի խմբագրության կողմից հրատարակվեց 1894 թվականին առանձին տետրակով: Գրվածքի մեջ թեև հեղինակը ցույց է տալիս Հայաստանի աշխարհագրության նույնիսկ տարրական մասերում բավականին տգիտություն (օրինակ գրում է Խնիս, Յիսբիր, Արապկերտ, Զեյթունը կոչում է քաղաք. Հայաստան և հայաբնակ է համարում Ռիդեն, որ Լազիստանի քաղաք է և մեկ հատ հայ էլ չկա, Մեծ Հայք և Բարձր Հայք միևնույն բանն է կարծում և այլն). բայց տնտեսական տեղեկությունները բոլորն էլ ճիշտ են. Արծրունին շատ է բարձրացնում հայի քաղաքակրթությունը, մեզ համարում է Ասիայի գերմանացիներ. իսկ մեր թշվառության և օրեցօր պակասելու պատճառ համարում է միայն ազատ մրցման բացակայությունը և վարչական ճնշումը: Ազգերն իրենց ազատությունը ապահովելու համար մի միջոց միայն ունեն՝ զինված ապստամբություն: Եթե հայը մշակութային միջոցով կարողանա առանց զենքի ձեռք ձգել իր համար ազատ կյանք, նա այն ժամանակ աշխարհում պիտի լինի

առաջին բացառությունը և հայերը մի նոր քաղաքական սկզբունք ավետած պիտի լինեն մարդկության:

Այս դասախոսությունը հետո թարգմանվելով գերմաներեն և ռուսերեն լեզուների մատչելի դարձավ նաև օտարներին:

«Այստեղ և այնտեղ» վիպակը հրատարակվեց «Մշակ»-ում 1878 թվականին. նյութը վերցրած էր համալսարանական հայ ուսանողների կյանքից. այդպիսի մի հարուստ հայ ուսանող էր Սալիմյանը, որ շորստարի ապրում է մի աղքատ աղջկա հետ, երեխաներ է ունենում, բայց ուսումը վերջացնելուց հետո երեսի վրա է ձգում թե՛ այդ աղջկան և թե՛ իր երեխաներին և Հայրենիքում ամուսնանում է մի հարուստ աղջկա հետ:

«Էվելինա»-ն մի փոքր վեպ է (Թիֆլիս, 1891 թ., 106 էջ), որով Արծրունին ներկայացնում է իր ուսանողական կյանքի պատկերը: Վեպի հերոսը Արծրունին է, որ Նիցցայում ուսանողության ժամանակ սիրում է մի ֆրանսիացի օրիորդի և խոսք է առնում նրանից ամուսնության համար. բայց

օրիորդը մի ուրիշ հարուստ երիտասարդ գտնելով՝ դրժում է իր ուխտը. երիտասարդն ընկնում է խորին հուսահատության մեջ. իր ընկերը, մի ռուս երիտասարդ Ումասով անուն՝ հասնում է նրան օգնության և հորդորում է մոռանալ ամեն ինչ, սիրել գիտությունը, դառնալ Հայրենիք, աշխատել քաղաքակրթության համար, աշխատել ամոքելու ժողովրդի թշվառությունը և այդ ընդհանուր թշվառների ցավի մեջ մոռանալ իր սեփական ցավը: Երիտասարդը լսում է նրան, մոռանում է օրիորդին և համալսարան է մտնում: Երբ ավարտում է համալսարանը հաջող քննությամբ, օրիորդը ինքն է դիմում այժմ մերժած սերը վերականգնելու համար. բայց երիտասարդը անողոր է այս անգամ. իր սիրո միակ առարկան հասարակությունն է այժմ:

Արծրունու վեպը գեղարվեստական արժանիքներից զուրկ է. ճոխ լեզու, հուզմունք, պատկերներ կամ բանաստեղծություն չկան այնտեղ. վեպի պատրվակի տակ Արծրունին դարձյալ քարոզում է հասարակական գործունեություն:

